

TÜRK DİLLƏRİNDƏ İNSAN ADLARININ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Cəmiyyət üzvlərini, fərdləri fərqləndirmək üçün insanlara şəxs adları verilmişdir. Şəxs adları cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyət, qarşılıqlı münasibət yaradılmasına xidmət edir.

Yer kürəsində heç nə və heç kim adsız mövcud deyildir. Yaşadığımız ətraf aləmdə insanlar, coğrafi obyektlər, təbiət aləmi, heyvanlar, quşlar aləmi, və s. hər biri ayrı ayrılıqda ad daşıyır. Məlum olduğu kimi, dildə işlənən xüsusi adlar, ümumiyyətlə xalqın tələbi, ehtiyacı əsasında yaranıb formalaşmışdır. Adlar da səbəbsiz, kortəbii formada deyil, tarixi faktlara əsasən formalaşmışdır. İnsanlara şəxs adları ondan ötrü verilir ki, onları bir-birindən fərqləndirmək mümkün olsun. Məsələn bugün Günay, Ağcaxanım, Toğrul, Aynur, Banu, Çiçək adları deyiləndə bilinir ki, bunlar ana dilimiz Azərbaycan dilinə xas olan şəxs adları, İvan, Sergey, Olqa, Pyotr dedikdə rus mənşəli şəxs adı, Johan, Stefan, Barbara dedikdə isə german dilləri ailəsinə mənsub şəxs adları olduğu başa düşülür.

Xüsusi adlar ümumi qanunauyğunluq əsasında meydana gəlir, inkişaf edir, formalaşır, bir çox adlar isə bəzən dəyişikliyə uğrayaraq arxaikləşir. Buna 1-ci məqaləmizdə qeyd etdiyimiz kimi şəhər adlarını göstərmək olar. Bütün xalqlarda şəxs adları mənsub olduğu xalqın tarixi ilə əlaqədardır. Araşdırdığımız şəxs adlarının tarixi inkişaf yollarını dövrləşdirmək olar. Azərbaycan dilində şəxs adları qədim zamanlardan başlayaraq XX əsrə qədər formalaşmış və müxtəlif dillərin təsiri ilə dəyişikliyə məruz qalmışdır:

1. Qədim dövrlərdə Azərbaycan şəxs adları (XII əsrin sonuna qədər);
2. XIII – XVIII əsrlərdə Azərbaycan şəxs adları
3. XIX əsrdə Azərbaycan şəxs adları
4. XX əsrdə Azərbaycan şəxs adları [1]

Ən qədim dövr Azərbaycan antroponimlərin əsası, mənşəyi məşhur türk ədəbiyyatından olan Dədə Qorqud dastanındakı qədim türk soylarından gəlir. Bu baxımdan “Dədə Qorqud” dastanında xalqımızın yaşayış tərzi, məişəti, soykökü ilə bağlı olan şəxs adları maraq doğurur. Xalqımızın, dilimizin, torpağımızın qədim abidəsi hesab olunan Dədə Qorqud dastanından rast gəldiyimiz bir sıra şəxs adları ilə bağlı mülahizələrimi sizinlə bölüşmək istərdim. Dastandakı şəxs adlarına nəzər salaq: Dədə Qorqud, Qazan xan, Dirsə xan, Bayandur, Baybecan, Baybura, Banıçiçək, Burla xatun, Səlcən xatın, Qaraca (Qaraçuq) Çoban, Uruz, Bamsı Beyrək, Buğac, Dəli Domrul, Qaragünə, Qutlu Məlik, Aslan məlik, Oğuz xan.

Qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” boylarının yaranma tarixini, oğuz qəhrəmanlarının soykökünü araşdırmaq bir sıra tədqiqatçıları məşğul edib. Əvvəla dastanın müdrik qəhrəmanı Dədə Qorqud adı –adın birinci tərəfini təşkil edən “**dədə**” sözü Azərbaycan ərazisində türk dilində “**ata**” sözü əvəzində işlənib. Dastanda o qəhrəmanların, oğuz elinin atası “Qorqud Ata” adlandırılıb. “Qorqud” sözünün iki tərkib hissədən – “**qor**” və “**qut**” sözlərindən ibarət olduğunu göstərir və “*Qut*” sözünün “**xoşbəxtlik, bəxt, bərəkət, tale, ruh**” mənasında olduğu qeyd edilir. Qorqud sözü müasir Azərbaycan dilində də işlənərkəndir. Azərbaycanın bir sıra kəndlərində qovrulmuş buğdaya “qovurqa” və ya “qorğa” döyülüb un halına salınmasına isə qorqut deyirlər. Yəni qorda-odda qovrulan. Ehtimal ki, qorqut sözü bərəkət, ruzi ilə bağlı işlənmiş antroponimdir. Dədə Qorqud adında da Qorqud sözü - ruzi verən, bərəkət gətirən, şənlik gətirən, ruzili ata mənasını daşıyıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, Oğuz elinin qəhrəmanlarına onların dədəsi (ata) olan Dədə Qorqud ad qoymuşdur. Xalqımızın ad qoyma tarixi də buradan başlanmışdır. Dədə Qorqud cəmiyyətində yeni doğulan körpəyə indiki kimi uşaq hələ anadan olmamış ad qoymazdılar. Bir müddət keçdikdən sonra uşağın bu və ya digər xüsusiyyətini müşahidə edib və həmin xüsusiyyətə uyğun ad seçirdilər. Bundan sonra el ağsaqqalı Dədə Qorqud gəlib “Adını mən verdim yaşını Allah versin” deyirdi.

Bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, dastanda sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlara rast gəlinir:

Sadə adlar: Oğuz, Buğac, Domrul, Uruz, Burla, Səlcən, Qazan

Düzəltmə adlar: Buğacıq, Qazlıq, Ərən, Qaracıq

Mürəkkəb adlar: Banıçiçək, Qaragünə, Səlcən

Sadə adlardan “Oğuz”, “Buğac” və “Qazan” şəxs adlarının etimologiyasına nəzər yetirək:

“Oğuz” - Türk mənşəli Türk boylarının oğuz tayfasına məxsus şəxs adı. Bu ad “el”, “oba”, “tayfa” mənasını verir. Sözün kökü “ok” və “uz” ibarət olub qədim türklər olan hun və türk mühacirlərin məskənləri ilə bağlıdır. Qədim Türklərin məskunlaşdıqları yerlərə adlar vermişlər və burada çoxlu tayfalar yaşamışlar. “oğuz” sözündəki “uz” adam, kişi, “oq” isə qəbilə, tayfa mənasını verirdi [4].

“Buğac” adı bəs necə formalaşmışdır? Oğuz elində belə bir adət var idi. Yazda, payızda buğa ilə buğranı savaşırdılar. Bir gün, yazda buğanı saraydan çıxardılar. Dəmir zəncirli buğanı 6 kişi yandan tutmuşdu. Gəlib meydanın ortasında qoyub getdilər. Bu zaman Dirsə xanın oğlu üç uşaqla meydana «aşıq-aşıq» oynayırdı, Buğanı qoyub gedəndə oğlanlara «qaç» dedilər. Oğlanların üçü qaçdı, Dirsə xanın oğlu qaçmadı. Meydanın ortasında durub baxdı. Buğa hücum edib oğlana sarı gəldi. Oğlanla buğa çəkişdilər. Dirsə xanın oğlu buğanın iki buynuzundan tutub onu yıxdı və xəncərlə başını kəsdi. Hamı uşağın hünərinə heyran oldu. Göstərdiyi qəhrəmanlıqdan sonra bu vaxta qədər adsız yaşayan gəncə Qorqudun iştirakı ilə Buğac adı verilmişdir. Buğac adı buğanı öldürən buğaya qalib gələn qəhrəman mənasını verir.

Qazan xan qədim türk tayfalarından olan “Kazan” sözündən əmələ gəlmişdir. Qazan sözündəki “qaz”, “qas” uralı, yüksəkliyi bildirir. Qafqaz haqqında aparılmış tədqiqatlarda da eyni mənanı verdiyi göstərilib. Oğuzların baş qəhrəmanı

⁸⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

hesab edilən Qazan böyüklüyü ilə seçilirdi. Qazan öz rəşadətində, qeyrətində görə bu adı qazanmışdır. Bu antroponim birbaşa “ad qazanmaq”la bağlıdır. Fikir versək, dilimizdə “qazanmaq” feili də buradan gəlir. Bu feil həm Türkiyə türkcəsində, həm də Azərbaycan türkcəsində işlənməkdədir [3].

Türkcə-kazanmaq Azərbaycanca-qazanmaq

Azərbaycanda Qazan adı ilə bağlı bir sıra ərazilərə rast gəlmək olur: Qazanbulaq qəsəbəsi – Goranboy rayonu, Qazangöl düzü – Tovuz rayonunda kürün sol sahili, Qazançı kəndi – Culfa ərazisi, Qazanlı – Yevlax rayonunun Bozdağ silsiləsinin zirvəsi və s.

Dastanda adı keçən Qaracüq adı da doğma dilimiz olan Azərbaycan türkcəsindədir. Sözdəki “qara” və “qaraca” türk mənşəlidir [3].

“Baniçiçək” isə dastanda əsil Azərbaycan qadınlarına məxsus bir ad idi. Qızlara banu, qadınlara isə xanım xatın deyər müraciət olunurdu. Dilimizdəki banu, xanım xatın sözləri işləkdir. “Banu” Azərbaycan xanımlarına verilən adla əlaqədardır. Bugünümüzdə də qızlarımıza bu ad verilməkdədir. Çiçək sözü də türk mənşəlidir.

Orxon-Yenisey abidələrində də türk dillərinə məxsus adlara rast gəlirik:

Arslan, Ağzanaz, Kuluk Tirik, Asuğ, Bilgə Kağan, Kutluğ Bağa Tarkan, Aruk, Altun Tağman Tarkan, Alp Urunu Tutuk, Erkin, Ərən, Ərmağan, Kuç, Kara Kan, Sağur, Turan və s.

❖ *Alp Urunu Tutuk*- “alp” igid, qəhrəman “urun” isə qədim türkcədən bayraq anlamındadır. “tutuk” isə verilən rütbədir. “alp urunu” – alpların bayrağı deməkdir.

❖ *Altun Tamğan Tarkan*-“altun” türkcədə qızıl, “tamğa” damğa, yəni möhür deməkdir, tarkan (rütbə) “Tarkan” yəni Tər, tar –törəmək,yaradılış, “kan” isə indiki xanla əvəz edilmişdir. Yəni xan nəslindən olanlar.

Qeyd edək ki,Tarkan adı müasir Türkiyə türkcəsində də işlənməkdədir. Azərbaycan dilində də məhz Tərhan adı mövcuddur.

❖ *Aruk*-qadın adıdır. Mənası saf, təmiz, arıq və zərif.

❖ *Ərən Uluğ*-“ərən” türk kökənli söz olaraq igid cəsur mənasını ifadə edir. “uluğ” –ulu, iri, böyük mənasındadır.

❖ *Bilgə Kağan*- “bilgə” bilici, bilikli, müdrik, ağıllı, “kağan” hökümədar, xaqan deməkdir. Türklərdə indi də Bilgə adına tez-tez rast glinir.

❖ *Arslan*-monqolcada “diş göstərmək” sözündən yaranmış ola bilər mənacə güclü, cəsur, şir kimi deməkdir. Arslan və ya Aslan bugünümüzdə də şəxs adı kimi işlənməkdədir.

Qədim türk dillərində digər Səlcuq, Toğrul, Ərtəoğrul, Turan, Paşa, Bəyimxanım, Bayhan, Aras, Ataman, Abay, Altay, İldırım, Atilla, Çağatay, Doruk, Ozan və digərləri kimi şəxs adları mövcuddur [5].

Səlcuq adına biz ilk dəfə tarixdən Səlcuqlar dövlətində rast gəlirik. Bu adla bağlı bir çox nəzəriyyələr var: Səlcük-“kiçik səl”; Səlcük-“kiçik üzən”; Səlcüq-“mübahisəli”. Bu ad köhnə uyğur dilində “təmiz” mənasındadır. Burada “cuq” kiçiltmədir. Adın mənası “təmiz”, “dürüst”, “sözünün ağası” olan insandır. Tarixdə Səlcuq oğuz türklərinin Qınıq boyuna mənsub olmuş türk sərkərdəsi kimi tanınır [6].

Ozan moğolcada “çox danışan” olub, sonralar “saz şairi” mənasını qazanmışdır. Köhnə Türkiyə türkcəsində “şair” deyilirdi.

“Ozan”-ın etimoloji inkişaf mərhələləri: -ozıtgan; -ozganatı; -ozgan.

Oğuz eli arasında türklər əllərində qopuzla gəzər, toylarda, köhnə ziyafətlərdə Oğuz dastanlarını danışar, yeni hadisələr haqqında dastanlar söyləyirdilər. Keçmişdə onlara ozançı, XV əsrdən etibarən isə aşiq adı verilmişdir [7].

Altay türk mifologiyasında dağ Tanrısı deməkdir. Türk kökənlidir və yüksək dağların adı ilə bağlıdır. Bu ad hal hazırda mövcud olsa da Quranda yer almayıb.

Paşa əski türkcədə “bəy” mənasını ifadə edir, Osmanlı İmperiyasında mülki rütbə kimi daha çox yüksək rütbəli şəxsiyyətlərə verilir. Sonralar isə bu insan adlarına qoyulmuşdur.

Sadaladığımız həmin şəxs adlarının alınma adlarla qarışıqlığı yoxdur. Ümumiyyətlə türk dünyasında adlar təbii şəkildə formalaşmışdır və təbiətlə bağlı olmuşdur.

XIII əsrdən başlayaraq ta ki XVIII əsrə qədər türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycanın ictimai, siyasi, tarixi və mədəni həyatında bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Saray ədəbiyyatı dövrlərində əsərlər fars dillərində yazıldığı kimi şəxslərə də verilən adlar, ləqəb və titullar da ərəb-fars mənşəli idi. Ərəb və farsların Azərbaycana istilası zamanı onların adlarına daha çox üstünlük verilir lakin buna baxmayaraq, milli şəxs adları özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Dilimizdəki ərəb-fars kökənli adlara nümunə göstərək: Xosrov, Bəhram, Nəsimi, Heydər, Cəfər, Mehrab, Süleyman, Gülüstən, Məşuqə, Pərviz, Ömər, Murad, Zəhra.

Məşuqə – fars mənşəli olub, sevilən sevən qadın nəzərdə tutulur. Aşiq ilə məşuqə illər sonra görüşüb qovuşurlar.

Murad – ərəbcədə istək, arzu, dilək deməkdir. Sözü kökündəki “rad” yəni ərəbcədən “rwd” kökündən gəlib istənilən bir şey, dilək nəzərdə tutulur.

Heydər – ərəbcədən Hayder və ya Haydar olub, məcazi mənada “aslan” mənasını ifadə edir. Cəsur, igid erkək deməkdir. Bu adilk növbədə “Heydər” ləqəbli Məhəmmədin əmisi oğlu Əli ibn Əbi Talib ilə əlaqələndirilir. ərəbcədə tələffüzü: “həjdər”.

Pərviz – farsçada “qalib” deməkdir. Bu ad cənubi Asiyada məskunlaşmış azərilərin adı ilə əlaqələndirilir. Onlar arasında bu ad geniş yayılmışdır. Azərilər tarixdən bildiyimiz kimi fars mənşəli tayfalar olub. (**Qeyd: Azəri fars mənşəlidir və bunun türk xalqları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur! Bunu müasir Azərbaycan adı ilə qarışdırılmamalı!**) pərviz adı orta farsçada “Parvez” “Aparvez” hesab olunurdu həmçinin bu ad soyad kimi də indi də onlarda istifadə olunur.

Fars mənşəli adların əvvəlinə fikir versək “Mir” hissəciyi gözə çarptığını görürük. Farsçada “mir” bəy, soylu kişi anlamına gəlir. Ərəbcədə isə “əmir” kimi ifadə olunur. Məsələn: Miray, Mirac, Mirseyid, Mirhüseyn, Mirnur və s. Bu növ adlar İranda Seyid kökənli ailələrə məxsus idi.

“Ərəb-fars mənşəli sözlərin lüğəti”ndə dilimizdə işlənən ərəb və fars kökənli təxminən 20 min söz yer almışdır bu o deməkdir ki, digər dillərdən alınan adlar öz dilimizdəki adları üstələmişdir. Dilimizdə əcnəbi dillərin soyadlarımıza da təsiri böyük olmuşdur. Soyad bildiyimiz kimi şəxsin kimliyini, soyunun haradan gəlməsini bildirmək üçün ada əlavə olunur. Azərbaycanda SSR və Sovet imperiyasından əvvəllərdə soyadlar milli xarakter daşıyırdı. Lakin SSR nin bərpasından sonra onların dağıdıcı siyasəti nəticəsində soyadlar unudurulmağa başladı. Rusların hökumranlığı ilə Rus kökənli **-ov, -ev, -ova, -yeva** həmçinin fars mənşəli **-zadə, -i, i** soyad sonluqlarından istifadə olunmuşdur. Buna misal olaraq **Məmmədov, Əliyev, Babayev, Mustafayev, Şərifov, Qaçayev, Qocayev, Paşazadə, Abdullayev, Musavi, Əlizadə, Ağazadə, Ağalarov, Xasıyev** və s. kimi soyadları göstərmək olar.

Bu gün qarşı Türkiyədə 1926-1933 cü illərdə qüvvəyə minən “Soyad qanunu” na əsasən soyadlar əvvəlki türkcəmizdə olmuşdur. Soyadların sonundakı **“ibn”, “pur”, “zadə”** kimi sonluqlar tamamilə yığışdırılmış və onların yerinə **“lı”, “li”, “oğlu”** sonluqları ilə dəyişdirilib yazılmışdır [8]. Əski türkcədən gələn milli soyadlarımızın çoxu Ağa, Bəy, və “Ay” “Soy” “Ər”, “Tanrı”, “Sev” “Ağ” “Qara” “El” və s. kimi adlar və ya sonluqlar üstünlük təşkil edir.

Ağalar	İgid	Aydın	Uğur	Oqtay	Doruk	Çağatay
Ərbəy	Ərtürk	Elbəy	Ulutürk	Qutsal	Toğrul	Ötkün
Bayat	Ağyurd	Əralp	Beyrək	Dənizər	İlgün	Tanrıyel
Bəyim	Öztürk	Ərdəm	Aytunc	Dönməz	Ulusbəy	Tuncər

İgid – cəsur, qorxmaz deməkdir. Türk kökənli olub, Türkiyə türkcəsində “Yiğit” deyər müraciət olunur. Əsasən Orta Asiyada türk eli daxilində qorxmaz məğrur duruşuna görə seçilirdi.

Çağatay – əski türkcədə “yavru at” hesab olunurdu. “tay” qədim türkcədə at, “çağa” isə bala, yavru deməkdir. Bu ada ilk dəfə Orta Asiyada Moğol xaqanlığında Cengiz (Çingiz) xanın oğlu Çağatay adında rast gəlirik.

Ərdəm – moğolca “bilgi, yetənək yəni bacarıq” olub “ər” kökündən gəlmədir. Bu söz orta Çağda Türk dilinə keçdiyi güman edilir. Türkiyə türkcəsində olan “Erdem” bu gündə insan adları siyahısında rast gəlinməkdədir.

Ulusbəy – türkcədə “ulus”-el, oba mənasındadır. Bəy isə anladığımız bəy, xan deməkdir. O zamanlar bu ada rast gəlinən şəxslər yurdun böyüyü hesab olunurdular. Ulus=millət, xalq, insan birliyi. Ulus və El sözləri demək olar ki, kökdədir.

Ağalar (ağa) – bir çox Şərqi ölkələrində həmçinin Azərbaycanda yuxarı təbəqənin nümayəndələri yəni- bəy zadəgan ailələrinə məxsus ad. Qədim Moğolcada isə bu sözün arxaik forması “aka” türk dilinə tərcümədə “böyük erkək kardeş” idi. o zamanlar moğollar böyük qardaşlarına “aka” deyər xitab edirdilər. Ağa sonralar “ağabəy” mənasında istifadə olunmağa başlanmışdır. Qısacası onun etimologiyasını araşdırarkən bizə məlum olur ki, bu soyad alınma yox, doğma dilimiz olan türk kökündən əmələ gəlmişdir [9].

XX əsrdə yaranan şəxslər adları əsasən sovet dövrü ilə əlaqədar olmuşdur. Buna bir neçəsini misal göstərmək olar:

Ofeliya	Ruslan	Tamara	Maya	Emilya	Sara	Rima
Elza	Tamerlan	Roza	Emina	Amalya	Oksana	Rita

Elə adlar var ki, onlar həm bizim ana dilimizdə, həm də dünya dilləri arasında görmək mümkündür. Məs:

Azərbaycanca	Rusca və ya avropa dillərində
---------------------	--------------------------------------

Mikayıl	Michael
Süsən	Susanne (Susan)
Səbinə	Sabina
Emil	Emil
Həvva	Eva
Adəm	Adam
Məryəm	Marie (Maria)
İsgəndər	Alexander

Ümumi nəticəyə gələrək deyər bilərik ki, doğma dilimizdə olan adlar və soyadlar zamanla arxaıqlaşmış və digər dillərin təsirinə məruz qalaraq adlarda alınmalar əldə edilmişdir. Azərbaycanda adların böyük əksəriyyətinin başqa millətlərdən və dillərdən gəlməsi, qeyri-türk adlarının üstünlük təşkil etməsi bu gün də narahatlıq doğurur. Bu gündən etibarən biz milli dəyərlərimizi qoruyaraq ana dilimizdəki adları istifadə etsək qədim türk adlarını yenidən bərpa etmiş olarıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <http://www.korpus.azerbaycandili.az/Synopsis/Download/2202/QURBANOVA%20F%C4%B0DAN%20AFAD%20QIZI.pdf>
2. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2016/may/490387.htm>
3. [https://az.m.wikipedia.org/wiki/Qazan_\(ad\)](https://az.m.wikipedia.org/wiki/Qazan_(ad))
4. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/143192>
5. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxslər adları (Əzizxan Tanrıverdi) səh.29-30
6. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/S%C9%99lcuqil%C9%99r>
7. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozan>
8. <https://medeniyyət.az/page/news/40719/Adlarımız-ve-milli-ruhumuz.html>
9. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aga>

Açar sözlər: antroponim, Türk, ərəb-fars mənşəli adlar, soyadlar

Key words: anthroponym, Turkish, names of Arabic Persian origin

Türk dillərində insan adlarının linqvistik təhlili

Xülasə

Bu məqalədə türk dili qrupuna daxil olan bütün şəxs adlarının tarixi dövrlərə əsasən etimologiyasını araşdırıb bir qədər işıqlandırmğa çalışdıq. Onların etimologiyası ilə birgə adların linqvistik təhlilini və mənalarını araşdırıb üzə çıxardıq. Nəticə etibarilə bizə aydın oldu ki, dilimizdəki şəxs adları əcnəbi dillərin təsiri nəticəsində əski türk dili qrupuna daxil olan türk mənşəli adlar əhəmiyyətini itirərək arxaikləşmişdir.

Linguistic analysis of human names in Turkic languages

Summary

In this article, we tried to shed some light on the etymology of all personal names included in the Turkish language group, based on historical periods. In addition to their etymology, we also explored the linguistic analysis and meanings of the names. As a result, it became clear to us that personal names in our language have become archaic as a result of the influence of foreign languages.

RƏYÇİ: dos. Mətanət Xıdır qızı Əliyeva